

**РИСК ОТ ОТПАДАНЕ ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА
НА ДЕЦА В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ - ПРИЧИНИ,
ПРЕВЕНЦИЯ И РЕИНТЕГРАЦИЯ**
**RISK OF DROPPING OUT OF THE PRIMARY SCHOOL –
REASONS, PREVENTION AND REINTEGRATION**

Стелиана Иванова Кисьова-Иванова

Steliana Ivanova Kisyova-Ivanova

Магистри ПНУП, II курс, ivanovastella@abv.bg

Анотация:

Настоящата разработка е опит да се разгледа сложната проблематика, свързана с отпадането на ученици в начална училищна възраст от образователната система. Тематичното и действено-практичното разнообразие на дейностите по превенция на това неблагоприятно обществено явление съвместно с родители, училищата и неправителствени организации предполага конкретни резултати за пресичането или поне ограничаването му.

Получените резултати и направените изводи и препоръки са полезни за обогатяване на педагогическия труд, за стила на работа на педагозите и за усъвършенстване педагогическата култура на родителите.

Abstract:

The research problem for this study is to describe the reasons for dropping out of primary school. The results and conclusions of this study will be useful for the teachers and will improve their working style. The information which was received in the study will be useful for the parents, too.

Ключови думи: отпадане, превенция, начален етап, реинтеграция

Key words: dropping out of school, prevention, primary school, reintegration

Традиционно за българското общество образованието заема централно място в ценностната система на гражданите. Настоящите тенденции на модернизация и глобализация в обществените процеси изискват повишаване на значимостта и необходимостта от образование и квалификация. В същото време доста проучвания сочат, че притеснителен брой деца напускат училище преждевременно. Това е повод на отпадането от образователната система да се гледа като на значим социален проблем и налага изготвянето на стратегии за превенция и реинтеграция на отпадналите ученици.

Отпадането на ученици от началното училище е сравнително рядко явление, тъй като децата в начална училищна възраст обикновено имат силна мотивация, желание и интерес за учене, а също така в повечето случаи имат и пълна подкрепа от семействата си. Причините за нередовно посещаване на учебните занятия и застрашеността от отпадане, в тази

възраст, са най - често във от децата и според редица автори се дължат на няколко значими фактора, които могат да се обобщят в следните основни категории (http://www.nccedi.government.bg/upload/docs/Broshura_otpadasti_ot_uchiliste.pdf, 06.08.16):

- Икономически фактори
- Социални фактори
- Образователни фактори
- Етнокултурни фактори
- Институционални фактори
- Фактори, свързани със здравния статус на децата.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ЗАСТРАШЕНОСТТА ОТ ОТПАДАНЕ НА УЧЕНИЦИ ОТ НАЧАЛЕН ЕТАП НА ОСНОВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Настоящата разработка е опит да се разгледа сложната проблематика, свързана с отпадането на ученици в начална училищна възраст от образователната система. Тематичното и действено-практичното разнообразие на дейностите по превенцията на това неблагоприятно обществено явление съвместно с родители, училищата и неправителствени организации предполага конкретни резултати за пресичането или поне за ограничаването му.

Получените резултати и направените изводи и препоръки са полезни за обогатяване на педагогическия труд, за стила на работа на педагозите и за усъвършенстване педагогическата култура на родителите.

Очакваните резултати са:

- създаване на по - добра жизнена и образователна среда за децата;
- повишаване на тяхното интелектуално, емоционално - волево и социално – личностно развитие;
- създаване на ефективен диалог и практическо взаимодействие между педагози, родители, социални работници и съмишленици за превенция на ранното отпадане;
- информационно осигуряване на нужното партньорство между институциите, използване на финансов ресурс.

Целта на настоящата разработка е да се изследват причините за непосещаването и отпадането от училище в начален етап сред деца в район с преобладаващо ромско население.

Участници в изследването са учители от начален етап на основното образование, ученици от I-IV клас, които не посещават редовно училище и са застрашени от отпадане, и техните семейства.

Методи на изследването и инструментариум

Качествените методи са широко използвани при набирането и анализа на информация, използвана за извършване на мониторинг и/или оценка на публични политики, програми и проекти. Те притежават няколко съществени предимства: бързина, икономичност, възможност за набиране на по-задълбочена и нюансирана информация за мненията и поведението

на изследваните лица, разбиране на социалния и културния контекст, в който се реализират политиките/проектите. Качествените методи обикновено се осъществяват чрез свободно и сравнително продължително взаимодействие с изследваните лица (респондентите). Дълбочинното интервю обикновено се прилага, когато трябва да се отрази мнението на така наречените “експерти”. Експертите са лица с висока степен на информираност в специфична област. Това не са само професионалисти, но също така хора, които поради различни обстоятелства имат повишен интерес и натрупан опит и познания в дадена област. При дълбочинното интервю всички или почти всички въпроси са “отворени”. На интервюиращия се предоставя списък на въпросите, които трябва да бъдат зададени, но той не е длъжен да спазва техния ред и формулировка. От него се изисква да се “задълбочи” в предварително определените тематични кръгове, така че да получи от своя събеседник възможно най-богата и разнообразна информация – включително такава, която е в рамките на разглежданата проблематика, но изследователят не е предвидил при подготовката на изследването. За целта той трябва да води разговора свободно и да променя реда, характера и формата на въпросите според неговото развитие. Разговорът не се документира в писмен вид в момента на провеждането му, а обикновено се прави аудиозапис с предварителното съгласие на интервюирания. Ако той не е дал съгласието си интервюто да бъде записано, то след неговото приключване интервюиращият детайлно описва дискутираните проблеми. (Проект „Инвестиции в хората”:10-11)

Вихра Найденова и колектив определят дълбочинното интервю по следния начин: „...като качествен дълбочинен метод то е насочено към детайлно открояване на действащите на всекидневно ниво модели на възприемане и преживяване-конструиране на социалния свят.” (Найденова, В., М. Джамджиева, В. Стаевска. 2008:40)

„От друга страна, качественото интервю е насочено към детайлите в индивидуалния светоглед на респондента. Той е разглеждан като един социален “случай”, при който светогледната констелация може да бъде открояна в дълбочина. Могат да бъдат проследени различни фактори - семейни, социални, психологически, които оформят ролеви и статусен комплекс. Постига се подробен анализ на различни механизми на оформяне на определена нагласа.” (Пак там)

Дълбочинното интервю дава богат инструментален потенциал и добри резултати.

Инструментарий

На базата на дълбочинното интервю е получена информация за причините за отпадане и нагласите на учениците от начален етап и техните семейства към учебния процес. Създадени са три въпросника, с помощта на които се провежда дълбочинното интервю – по един за учителите, учениците и техните семейства. Автор на въпросниците е научният ръководител на настоящата разработка проф. д-р Ж. Стойкова.

Процедура на провеждане на изследването

В хода на изследването дълбочинното интервю се прилага в няколко варианта при следните условия:

1. Дълбочинно интервю в дома на респондента - с него се получава информация от родителите на застрашените от отпадне деца на възраст от 7 до 11 години за техните нагласи и отношение към учебния процес.

2. Дълбочинно интервю на работното място – с помощта му се получава информация от учители в начален етап на основното образование в райони с преобладаващо ромско население за отношението на учениците и техните семейства към образователния процес.

3. Дълбочинно интервю с ученици - с негова помощ се изследва нагласата на децата за редовно посещение на учебни занятия и причините за евентуалните отсъствия.

Проучването е реализирано в ОУ „Иларион Макариополски” - с. Любенова махала, община Нова Загора. В интервютата с педагози са включени и учители от ОУ „П.Р.Славейков” – с. Кортен, и ОУ „Христо Ботев” – с. Съдиево.

Въпросите в създадения за целите на изследването инструментариум касаят индивидуалните характеристики на застрашените от отпадане от образователната система ученици:

1. Причини за отпадане от образователната система - това е най-деликатната част от въпросника, тъй като не може със сигурност да се получи отговор, който регистрира действителното положение. Ето защо се действа по два начина: спонтанно се търси първоначалният отговор, след което се задава въпросът дали няма и друга причина.

2. Евентуални затруднения в учебната дейност на застрашения от отпадане от училище към момента.

3. Характеристики на семейството (структура на семейството, професия на родителите или настойниците - работещи или безработни), местоживееене (в градски или селски район).

4. Характеристики на социалния статус на семействата и степен на ефективност за мотивиране на семействата за увеличаване на посещаемостта в училище.

Разработването и провеждането на подобно изследване ще помогне на педагозите да получат знания за семейната среда, включително за ресурсите и слабите страни на семейството и влиянието им върху ученето, поведението и развитието на ромските деца. Основната му цел е тези знания да се приложат за постигане на ефективно сътрудничество и отношения на партньорство между учениците и педагога.

Така откроената цел на изследването, както и изводите от анализиранияте теоретични постановки, се приемат като основание за формулиране на следната **работна хипотеза**:

Допуска се, че целенасоченото педагогическо взаимодействие в обществените образователни институции с цел превенция на ранното напускане на училище може да намали в значителна степен броя на децата, изпадащи в социална и обществена изолация.

Хипотезата е изградена и върху разбирането, че при ефективно действащ модел за адаптация и равен достъп до образование се отговаря на реално съществуваща потребност от подпомагане на подобни интеграционни процеси. Възможността за по - висококачествено и ефективно образование на децата от ромски етнос зависи от създаването на работещ, гъвкав подход за овладяване на българския език. В основата на подобен модел е акцентирано на адекватното педагогическо взаимодействие, съобразно с образователните нужди на децата от турска и ромска етническа група.

Резултати от изследването

Дълбочинно интервю с учителите на деца, застрашени от отпадане

Осъществени са персонални интервюта, в различни учебни заведения, с една група респонденти (общ брой 5) – преподаватели в начален етап.

Основната цел на проучването е педагозите да направят оценка на това как децата да бъдат насърчавани да останат в училище и дали семейството им помага в тези усилия.

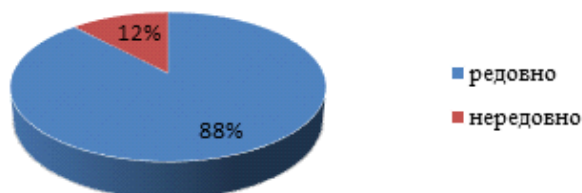
Резултатите са представени с помощта на следните диаграми:

Диаграма 1

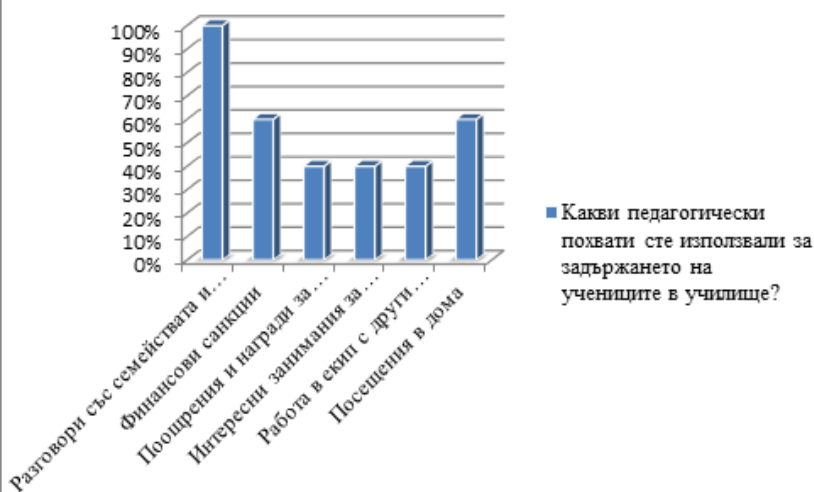

Диаграма 2

2. Колко от децата във Вашия клас посещават училище нередовно?

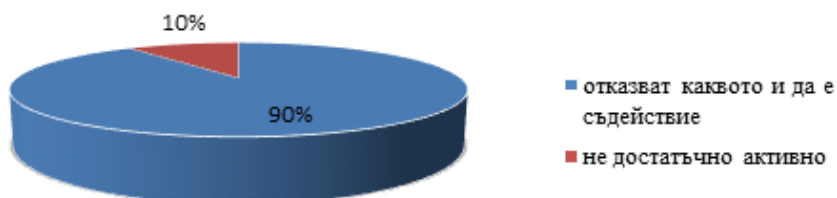

Диаграма 3

Диаграма 4

4. Помага ли Ви семейството на ученика?

Проведеното проучване има за задача да се намери възможност учителите да бъдат подпомогнати в постигането на сътрудничество и отношения на партньорство между училището и семейството.

Дълбочинно интервю с родителите на деца, застрашени от отпадане

Изследването е проведено сред семействата на седем деца (по един представител от семейство) от същото населено място. Получените отговори могат да бъдат проследени с помощта на следните диаграми:

1. Посещава ли синът (дъщерята, внукът, внучката Ви и т.н.) училище?

По отношение на този въпрос се наблюдава известно противоречие между отговорите на родителите и отговорите на самите деца. Всички интервюирани родители или близки на децата (100%) отговарят, че то посещава училище.

Диаграма 5

Диаграма 6

Диаграма 7

Диаграма 8

Дълбочинно интервю с децата

Начинът на формулиране и поднасяне на въпросите е съобразен с възрастовото и интелектуалното развитие на децата и със степента на усвояване на българския език като фактор за вникване в съдържанието им. Към децата са зададени следните въпроси:

1. Ти ходиш ли редовно на училище?

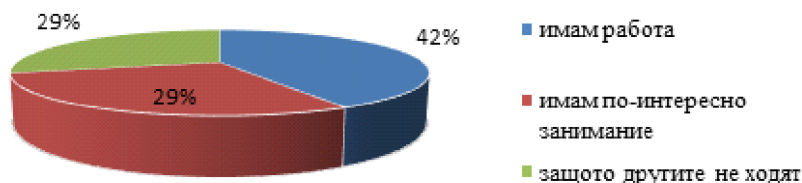
Както беше отбелязано в предходния етап от изследването, тук се наблюдава известно противоречие между отговорите на родителите и отговорите на самите деца. Докато при родителите всички интервюирани отговарят, че детето им посещава редовно училище, от отговорите на децата става ясно, че всяко едно от тях не ходи всеки ден на училище.

dora.j.ivanova@abv.bg 72
 ÈÇÑĒĂĂĂÁÍÁ ÍÀ ÇÍÁÍĒVÒÀ ÇÀ İĐÀĂİĒĒ ĪÀ ŅŪÀÑÒĂĒÈÒĂĒİİ

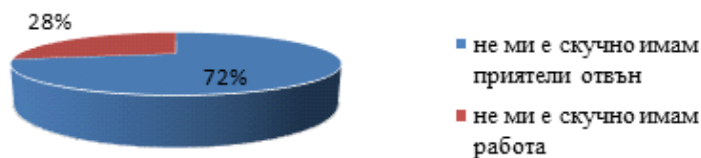
Диаграма 9

2. Защо не посещаваш редовно училище?

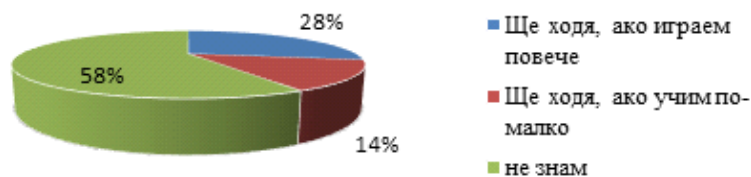
Диаграма 10

3. По-интересно ли ти е да бъдеш далеч от връстниците си, не ти ли е скучно?

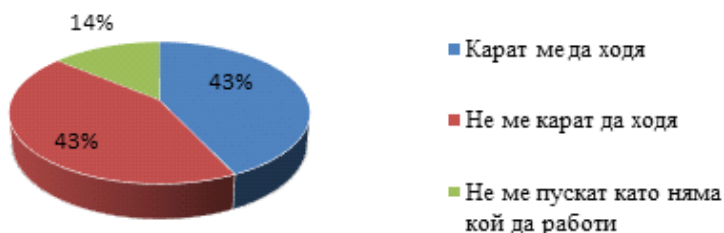

Диаграма 11

4. Ако нещо се промени в училище, ще продължиш ли да ходиш?

5. Родителите ти (баба и дядо) настояват ли да ходиш на училище или не?

Диаграма 12

Така изброените съществени фактори оказват влияние върху бъдещото пребиваване на децата в училищната среда и върху риска от отпадането им от училище. Етническата принадлежност при интервюираните ученици често води до придържането към определени културни стереотипи, а те оказват много силно влияние, когато семейството живее в компактна група сред представители на собствения етнос.

Обобщение на получените данни

Резултатите от настоящото проучване очертават основните причини за трудната адаптация на децата в училище и специфичната гледна точка на изследваните целеви групи. Характерното за всяка една от тях е склонността тези причини да се търсят и обясняват със силата на фактори извън възможностите за влияние на съответната група. Така например родителите са особено склонни да търсят и посочват икономически причини за това, че детето трудно се интегрира. Липсата на достатъчно финансови средства за осигуряване престоя на детето в учебното заведение под формата на пари за дрехи, помагала и такси са водещи в изказаните от родителите мнения.

Информацията, събрана за целите на настоящата разработка, и изводите, които могат да се направят от нея, са подкрепени и от неофициална беседа с учителите, насочена към проучване на нагласите им във връзка със специфичните им роли и функции, очертани от факта, че те обучават твърде разнородни етноси.

Резултатите от изследването сред всички групи респонденти потвърждават, че проблемът с отпадането е особено остър сред децата от ромски произход. Той съществува и сред останалите етнически групи - на българите и турците, но размерите и трудностите при решаването му не са така значими, както при ромите. Проблемите с образованието сред тази

общност са най-големи в населените места, в които живеят основно роми (селата), и в градовете, където общността им остава изолирана в гета и махали. Освен отпадащи деца, там се отглеждат и израстват и такива, които не са обхванати от образователната система и на практика са напълно неграмотни. В населените места, където ромите са сравнително по-интегрирани или живеят извън ромските махали, проблемът с отпадането не стои така остро.

Анализът на отговорите на педагозите показва, че отпадащите ученици в техните класове са около 10%. По мненията на учителите (повече от 50%), които в своята работа имат пряк контакт както с децата, така и с техните семейства, родителите на отпадащите от училище деца не оказват съдействие за оставането им в училище, защото обикновено са с ниско или без образование, безработни и като цяло – много бедни. Трябва да се отбележи, че социалният статус на родителите оказва влияние както върху продължителността на обучение на децата, така и върху причините за тяхното отпадане.

В разговорите с учителите те са категорични, че най-често отпадащите от училище деца са представители на етническите малцинства. Повече от три четвърти от изразените становища подкрепят това твърдение. По мнение на по-голяма част от педагозите, самите те нямат специфични ангажименти, произтичащи от разнородния етнически състав на децата. Претекст за подобно поведение е фактът, че става въпрос за трайно наследени културни традиции и ценности, които в известна степен се налага те да променят. Това е донякъде отражение на общата тенденция педагозите да пренебрегват мисията си на просветители и да схващат присъствието си в детската градина и в училище като възможност да си осигурят доходи. Поради редица проблеми в образователната система те са демотивирани за полагането на усилия за социализация на децата и подпомагането на идентификацията им като граждани на България. При констатиране на трудности и поява на негативи по повод адаптацията и междуличностните взаимоотношения в смесената група обикновено се оправдават с етническите традиции и влиянието на семейството, с нежеланието на самите деца и т.н.

От отговорите на интервюираните родители става ясно, че най-сериозните причини, свързани с разглежданата проблематика при децата от ромски произход, са манталитетът и влиянието на семейната среда, като те се преплитат и взаимно се обуславят. На първо място е самата ценностна система, в която образованието не е ценност. Оттук и самите родители не осъзнават реалната необходимост от това децата им да посещават училище и не полагат усилия да възпитават такива навици в тях. Както родителите, така и учениците много често разглеждат посещаването на училище като някакво задължение, което не е особено приятно.

В своите отговори децата посочват като причина за отсъствията си от училище влиянието на приятелския кръг и моделите на поведение и

подражание. Според педагозите това са едни от най-значимите сред факторите, оказващи влияние върху непосещаването на учебни занятия, отказа от ходене на училище и отпадането от него. За една четвърт от интервюираните близкото им обкръжение почти или напълно е съставено от деца, които не посещават училище.

От своя страна децата, въпреки че декларират желание за посещаване на учебно заведение и усилия за приспособяване, на практика се чувстват незаинтересовани, скучаещи, без самочувствие, отегчени и това е причина за апатия и демотивация.

Изводи и препоръки

Основните фактори, които според емпиричните данни в тази разработка оказват силно влияние върху отпадането от училище са:

1. На първо място, икономическото състояние на семейството, в което живее детето, представено чрез различни индикатори, обобщени в комплексен фактор, който оказва силно влияние за напускане на училище. До голяма степен икономическото състояние на домакинствата е свързано и с етническата принадлежност на техните членове.

2. На второ място, етническата принадлежност, която води до придържането към определени културни стереотипи, които оказват най-силно влияние, когато семейството живее в компактна група сред представители на собствения етнос. Етническата принадлежност проявява влиянието си върху отпадането от училище както чрез икономически мотиви за напускане (ниски доходи, лош жизнен стандарт и битови условия, безработица и др.), така и чрез тъй наречените семейни причини (нужда от помощ в домакинството, отсъстващи родители и др.).

3. Третата основна група мотиви за отпадане от училище се определя от училищната среда и свързаните с нея образователни фактори. От една страна, това са мотиви, произтичащи от трудности, които детето среща в училище, а от друга – ценността на образованието, интересът към учебния процес, определящ желанието/нежеланието да се посещава училище. Към тази група се отнасят и проблемите във взаимоотношенията между учениците и учителите. Като цяло тези мотиви са по-слабо зависими от икономическите характеристики на отпадащите от училище деца.

Съществуват и някои обективни страни на училищната среда, които влияят върху отпадането от училище и върху броя на прекараните от детето години в училище – наличие и ефективност на предучилищната подготовка; качество и сложност на учебното съдържание; квалификация на учителите; обучение в смесени и непълни паралелки и други.

Резултатите от проведеното проучване очертават основните причини за отпадането на децата и от специфичната гледна точка на изследваните целеви групи. Характерното за всяка една от тях е склонността тези причини да се търсят и обясняват със силата на фактори извън възможностите за влияние на съответната група. Така например родителите са особено склонни да търсят и посочват икономически

причини за това, че детето им не посещава училище. Липсата на финансови средства за осигуряване престоя на детето в училище под формата на пари за дрехи, храна, учебници и тетрадки заемат водещо място в изказаните от родителите мнения.

От значение за успешната превенция на децата в риск от отпадане е консултирането на родителите и педагогическия състав на учебното заведение. За по - голяма ефективност е препоръчително да се изработи програма с мерки, която да включва:

- добри педагогически практики за мотивиране и задържане на децата в училище: групи по интереси (музика, рисуване, спорт), ориентирани към възможностите за изява на децата, посещения на детски мероприятия (изложби, зоопарк, куклен театър);

- подобряване качеството на преподаване и на усвояване, полагане на усилия за укрепване авторитета на институцията;

- анализ на слабостите на прилагания модел на адаптация и на възможностите за преодоляването им;

- работа по оптимизация на сградата и на средата в учебното заведение, с цел да стане по - привлекателна и ефективно използвана. Изграждане на подкрепяща среда за работа с ученици със специални образователни потребности;

- използване на възможности за въздействие с участието на педагогически консултанти, социални работници и педагози за работа със застрашени от отпадане деца и деца в риск. Въвеждане на индивидуален подход към децата и навременен анализ на причините, поради които детето „изостава“ в процеса на адаптация. Установяване на причините за неговото отсъствие и изработване на индивидуални консултантски програми за работа със семейството.

- съвместна работа с неправителствени организации и включване на влиятелни ромски структури и лидери в екипите за личностна подкрепа на децата в риск.

В обобщение може да се каже, че резултатите от проведеното изследване недвусмислено сочат, че организирането на консултантски беседи и на разяснителни кампании от страна на педагозите за родителите, целящи осъзнаването на необходимостта от обучение на децата и тяхната по - голяма заинтересованост и ангажираност към адаптацията, е крайно наложително.

Също така е налице и необходимост от усилена и целенасочена работа, която да направи училището привлекателно, интересно и предпочитано място за децата.

В полза на превенцията на отпадането може да се мисли и в посока разработване на стратегия за мотивация и квалификация на педагозите, които работят в специфична среда с деца предимно от ромската общност.

Заклучение

Вземайки под внимание мненията на респондентите в изследването, като цяло се налага изводът, че основна отговорност за отпадането от училище на децата в начална училищна възраст носят родителите, а съответно работата с тях се възприема от педагога като решаваща в противодействието на това негативно явление.

По общото мнение на страните в изследването е важно всяка една от институциите, имащи отношение към проблема, да осъществява връзка и да има пряк контакт с тях, за да се работи заедно, координирано и целенасочено и чрез използването на различни методи, механизми и мерки да се стимулира посещаемостта на децата в училище.

В хода на анализа беше потвърдена хипотезата, че целенасоченото педагогическо взаимодействие между родители, учители и деца в риск от отпадане от училище ще доведе до по - висока ефективност при превенцията на това явление. При ефективно действащ модел за адаптация и равен достъп до образование се отговаря на реално съществуваща потребност от подпомагане на подобни интеграционни процеси.

Всички предлагани мерки биха били неефективни, ако семейството не е убедено и съответно не оказва съдействие в процеса на прилагането им. Защото тук не става въпрос само за формално посещение на учебни занятия - поради задължителния характер на училищното обучение и целящо получаване на полагащите се социални придобивки, а най-вече за ангажираност на семейството в процеса на адаптация на децата, за осъзнаване на необходимостта от посещаването на училище и получаването на базови познания по основни учебни предмети. Родителите също трябва да се учат на отговорност, заинтересованост, ангажираност, подкрепа и съпричастност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адлер, А. *Индивидуална психология. Практика и теория*. София: ИК Здраве и щастие, 2001.
2. Балева, В. *Дълбочинното интервю в маркетинговите изследвания*. [06.08.2016]. <http://www.markcomm.org/market-research/30> .
3. Бошкилова, С. *Значение на родителското отношение към детето с детска церебрална парализа за социалното му развитие*. Стара Загора: ТрУ, 2007.
4. Буджева, Р., К. Петкова. *Бедност и девиантно поведение при децата*: Изд. Омда, 2013.
5. Гърбачева, А., С. Зашев. *Интегрирано и включващо обучение (Първа книга)*. Велико Търново: Издателство Веста, 2012.
6. Найденова, В., М. Джамджиева, В. Стаевска. *Качествени методи в социалните науки*. София: Софийски университет, 2008.
7. Нончев, А. и колектив. *Причини за отпадане на децата от училище в България*. [30.07.2016]. www.vitosha-research.com.
8. Пиръов, Г. *Педагогическа психология*: София, 2003.

9. Радулов, В. *Децата със специални образователни нужди в училището и обществото*: Б, 2007.
10. Стаматов, Р., Д. Левтерова, Г. Иванова и съавт. *Оценка на социалната компетентност, игровата компетентност и креативността при децата от предучилищна възраст*: Пловдив, 2010.
11. Стойкова, Ж. *Лекционен курс по педагогическа психология*. Стара Загора: ТрУ, 2014.
12. Трифонов, Т. *Обща психология: ИК „Памет“*, 1996.
13. Чавдарова – Костова, С. *Изисквания за ефективно партньорство във взаимодействието между учители и родители на деца с увреждания.* - В: *Начално образование*, 2006, №2.
14. Богданов, Г. и колектив. *Доклад относно публичните политики за интеграция на ромите в България и основните проблеми на социално-икономическото включване на ромската общност*. [10.08.2016]. http://osi.bg/downloads/File/2012/Final%20Report_FNS_26_Jan_2012.pdf.
15. *Предотвратяване на отпадането от училище в България*. Министерство на образованието и науката, Унищф, [27.07.2016]. http://www.nccedi.government.bg/upload/docs/Broshura_otpadasti_ot_uchiliste.pdf.
16. *Причини за отпадане на децата от училище*. В: *Посоки*, 2007, №2.
17. *Проект за Стратегия за превенция и намаляване на дела на отпадащите и преждевременно напусналите образователната система (2013–2020)*. [10.07.2016]. <http://www.minedu.government.bg>.
18. *Проект VS/008/0536 “Равенството път към прогрес”*. Комисия за защита от дискриминация, 2011.
19. *Трансфер на данни и обмяна на добри практики относно включването на ромското население между Румъния, България, Италия и Испания*. POSDRU, 2011.
20. Burrus J., Roberts R. *Dropping Out of High School: Prevalence, Risk Factors, and Remediation Strategies: R&D Connections*, 2012.
21. Gentry P. *Learning styles and culture*. In: *Educational Psychology*, 2009, Vol.16.
22. Tilstone C., Layton L. *Child Development and Teaching Pupils with Special Educational Needs*. Routledge, 2004.